

Edward Duś

Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, ul. Będzińska 60, 41-200 Sosnowiec; e-mail: edward.dus@us.edu.pl

UWARUNKOWANIA PRZESTRZENNEGO ZRÓŻNICOWANIA I PRZEMIAN ROLNICTWA WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO

Дуś Э. **Факторы пространственной дифференциации и трансформации сельского хозяйства Силезского воеводства.** В статье проведен анализ пространственной дифференциации и процессов трансформации в сельском хозяйстве Силезского воеводства в зависимости от прежней государственной принадлежности отдельных частей, условий для развития сельского хозяйства и степени урбанизации региона. Для определения взаимозависимостей и роли отдельных факторов предметом подробного изучения были анализ изменений в размере агрохозяйств и структуре посевных площадей в 1996–2010 гг. Отмечена важная роль в изменениях структуры фермерских хозяйств и трансформации аграрного сектора комплекса природных, социальных и экономических факторов.

Duś E. **Determinants of spatial diversity and changes in the agriculture of the Silesia province.** The aim of this elaboration is an analysis of the spatial differentiation as well as the diversity of the change processes in the agriculture of the Silesia province depending on historical past, conditions of agricultural development and the level of spatial urbanisation. To determine the relation between the analysed factors, changes in the spatial structure of farms and their size and cultivation areas in the years 1996–2010 have been investigated. A combination of natural, social and economic features is a very important factor influencing the changes in the structure of farms and agricultural transformation.

Słowa kluczowe: struktura obszarowa gospodarstw, przynależność polityczna, warunki rozwoju rolnictwa, urbanizacja przestrzenna

Ключевые слова: структура агрохозяйств по площади, политическая принадлежность, условия развития сельского хозяйства, пространственная урбанизация

Key words: size structure of farms, depending on historical past, conditions of agricultural development, spatial urbanisation

Zarys treści

Treścią opracowania jest analiza przestrzennego zróżnicowania oraz procesów przemian w rolnictwie województwa śląskiego w zależności od: wcześniejszej przynależności politycznej, warunków rozwoju rolnictwa oraz poziomu urbanizacji przestrzennej. W celu określenia zależności pomiędzy badanymi czynnikami, przedmiotem szczegółowej analizy były zmiany w strukturze obszarowej gospodarstw rolnych i powierzchni zasiewów w latach 1996–2010. Bardzo istotnym czynnikiem wpływającym na zmiany w strukturze obszarowej gospodarstw rolnych oraz przemiany w rolnictwie jest zespół cech przyrodniczych, społecznych i ekonomicznych.

WPROWADZENIE

Województwo śląskie jest najbardziej zurbanizowanym regionem w Polsce. Obszary wiejskie zajmują 69,3% powierzchni województwa, gdy w Polsce –

93,1% obszaru kraju. Zróżnicowane warunki rozwoju są wynikiem odmiennego oddziaływania zespołu czynników o charakterze historycznym, przyrodniczym i ekonomicznym (KOSTROWICKA, LANDAU, TOMASZEWSKI, 1978). Należy podkreślić, że jest to jedyny obszar Polski, który swoimi granicami obejmuje tereny trzech dawnych państw zaborczych. Powstałe różnice gospodarcze i kulturowe wykazują znaczną trwałość na obszarach wiejskich. Nie mniej ważna jest duża różnorodność elementów środowiska geograficznego, które znacząco kształtują lokalne cechy rozwoju gospodarczego i rolnictwa (*Województwo śląskie...*, 2008). Istniejące zróżnicowanie wewnętrzne pogłębiają warunki rozwoju wynikające z położenia względem dużych ośrodków pozarolniczych miejsc zatrudnienia i możliwości dojazdów do pracy oraz oddziaływania procesów urbanizacyjnych (KAMIŃSKA, 2009).

Przedmiotem analizy będzie charakterystyka zespołu czynników wewnętrznych, które – zdaniem autora – mają znaczący wpływ na współczesne prze-

miany na obszarach wiejskich. Starano się wykazać odmiennosc przebiegu przemian w rolnictwie w zależności od ukształtowanych struktur i czynników różnicujących obszar regionu śląskiego w zakresie:

- podziałów historycznych,
- warunków rozwoju rolnictwa,
- poziomu urbanizacji przestrzennej.

Te cechy przestrzenne terenów wiejskich traktowane jako zmienne niezależne, stanowią element wyjaśniający przedmiotowych rozważań. Starano się uchwycić uwarunkowania i związki pomiędzy wyróżnionymi zmiennymi niezależnymi oraz cechami rolnictwa i charakterem przemian. Badany obszar stanowi 73,7% powierzchni województwa śląskiego i obejmuje 96 gmin wiejskich oraz 22 gminy miejsko-wiejskie wraz z miastami, co wynikało ze sposobu agregacji i prezentacji wyników spisu rolnego z 2010 roku.

Celem opracowania jest prezentacja uwarunkowań i zróżnicowania przemian w rolnictwie w zależności od wyróżnionych zmiennych niezależnych. Zaprezentowano głównie tendencje zmian w strukturze obszarowej i koncentracji ziemi oraz niektóre zjawiska i procesy zachodzące w rolnictwie. W celu określenia relacji pomiędzy wybranymi czynnikami i produkcją rolną, analizowano dynamikę zmian powierzchni zasiewów w latach 1996–2010. Wielkość zasiewów, odniesiona do ewidencyjnej powierzchni gruntów ornych, wskazuje na stopień wykorzystania rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Do analizy wykorzystano głównie publikowane wyniki spisów rolnych z lat 1996 i 2010 oraz zestawienia zbiorcze danych dotyczących gruntów wg stanu na dzień 1 stycznia 2009 roku. Zakres czasowy opracowania, wyznaczony przez istniejące wyniki spisów rolniczych, umożliwił dokonanie porównań oraz formułowanie wniosków i ustaleń badawczych.

WPLYW PODZIAŁÓW HISTORYCZNYCH NA PRZEMIANY W ROLNICTWIE

Cechą rolnictwa województwa śląskiego jest bardzo duże rozdrobnienie gospodarstw rolnych oraz niski poziom koncentracji ziemi w rolnictwie. Jest to efekt złożonego przebiegu procesów społeczno-gospodarczych w XIX w., którego znaczący wpływ jest widoczny do dzisiaj w istniejącym zróżnicowaniu struktury obszarowej gospodarstw (por. BAŃSKI, 2006). Można postawić hipotezę, że rozwój w warunkach przynależności do różnych organizmów państwowych w przeszłości wyznaczył główne trendy współczesnych przemian rolnictwa w regionie śląskim.

Tereny wiejskie zaboru rosyjskiego odznaczają się dosyć jednorodnym, w większości rolniczym charakterem, lecz urozmaiconym pod względem środowiska geograficznego. Przeważają tutaj małe gospodarstwa z 73,4% udziałem oraz średnie użytkujące 5–15 ha, które stanowią 22,2% w strukturze. Grupa największych gospodarstw zajmujących ponad 15 ha z udziałem 3,5% w strukturze obszarowej odznacza się najniższym wśród dawnych państw zaborczych odsetkiem (23,7%) użytkowanej ziemi rolniczej (tab. 1).

Tabela 1. Udział ziemi w klasach obszarowych gospodarstw w województwie śląskim (2010) oraz dynamika zmian w według dawnej przynależności państwowej
Таблица 1. Группы агрохозяйств Силезского воеводства в зависимости от их размеров (га) и динамика изменений с учетом давней государственной принадлежности региона (2010 г.)

Table 1. The percentage share of land in the classes of area farms of the Silesian voivodship (2010) and the dynamic of change according to the former partitioning countries

Klasy obszarowe (ha)	Zabór			Razem %
	austriacki %	pruski %	rosyjski %	
1–5	53,7	15,8	40,2	33,9
5–15	18,8	22,0	36,1	28,4
ponad 15	27,5	62,2	23,7	37,7
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0
poniżej 1 ha	18,5	4,9	7,1	8,4
dynamika zmian 1996 = 100				
1–5	78,5	64,4	90,8	82,1
5–15	95,0	79,7	78,4	79,9
ponad 15	267,7	245,0	282,4	258,1
Razem	101,5	128,7	101,2	109,4
poniżej 1 ha	116,1	55,2	174,7	107,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Powszechny Spis Rolny 1996*, Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych województw: bielskie, częstochowskie, katowickie; *Powszechny Spis Rolny 2010*, Bank Danych Lokalnych GUS

Obszary wiejskie pruskiego Śląska charakteryzuje duże zróżnicowanie pod względem gospodarczym, które wynika z bliskiego położenia względem miast i miejsc pracy. Ponadto odmiennosci w stosunku do pozostałych terenów województwa wynikają z gruntownych reform agrarnych przeprowadzonych w XIX wieku. Pruski Śląsk cechuje najkorzystniejsza struktura z najmniejszym w badanej zbiorowości – 63,7% – udziałem gospodarstw 1–5 ha, które zajmują tylko 15,8% ziemi rolniczej. Niewielki udział mają również gospodarstwa średniej wielkości 5–15 ha, które stanowią 24,6% oraz zajmują

22,0% gruntów. Struktura agrarna odznacza się największym udziałem (11,7%) dużych indywidualnych gospodarstw, które zajmują 62,2% areалу ziemi rolniczej. Gospodarstwa te stanowią 48,8% ogólnej ich liczby w województwie.

Anachroniczne rozdrobnienie jest widoczne w dawnym zaborze austriackim, gdzie małe gospodarstwa, zajmujące 1–5 ha, stanowią 89,4% ogólnej ich liczby i użytkują 53,7% gruntów rolnych. Charakteryzuje je też bardzo mały (8,2%) udział gospodarstw średnich oraz 2,4% – gospodarstw o powierzchni ponad 15 ha, które jednak zajmują nieco więcej użytków rolnych niż w zaborze rosyjskim. Obszary wiejskie charakteryzuje największe zróżnicowanie pod względem środowiska geograficznego, co w różnorodny sposób wpływało na struktury przestrzenne rolnictwa. Zabór austriacki charakteryzuje wyraźny dualizm struktury agrarnej pomiędzy ziemią żywiecką i cieszyńską. Skrajnym rozdrobnieniem odznacza się powiat żywiecki stanowiący południową część regionu, natomiast cieszyński posiada bardziej prawidłowo ukształtowaną strukturę agrarną z grupą dużych gospodarstw farmerskich. Wynika to z odmiennego od innych ziem polskich osadnictwa i gospodarki w księstwie cieszyńskim oraz charakterystycznego dla Beskidu Żywieckiego niedostatku ziemi i przeludnienia agrarnego (POPIOLEK, 1939).

W latach 1996–2010 ogólna liczba gospodarstw rolnych na badanym obszarze zmniejszyła się ze 180,9 tys. do 117,8 tys., tj. o 34,9%. W grupie tej liczba indywidualnych gospodarstw rolnych, liczących ponad 1 ha powierzchni, zmniejszyła się z 90,4 tys. do 61,1 tys., co stanowiło spadek o 32,4%.

Analizując zmiany według wcześniejszej przynależności państwowej można stwierdzić, że najwyższe tempo spadku – o 42,8% – odnotowano na pruskim Śląsku, w dawnym zaborze austriackim – o 37,9% oraz najniższe w rosyjskim, gdzie o 25,1% zmniejszyła się liczba indywidualnych gospodarstw rolnych. Nieco wyższą dynamiką spadkową odznaczała się grupa działek przydomowych do 1 ha powierzchni, których liczba zmniejszyła się z 90,5 tys. do 58,3 tys., tj. o 35,6%, w tym o prawie 60% na pruskim Śląsku, o 25,3% w zaborze austriackim i tylko o 13,0% w rosyjskim. Jednocześnie zwiększył się areal będącej w ich użytkowaniu ziemi, co dało wzrost średniej powierzchni działki przydomowej z 0,36 ha w 1996 r. do 0,60 ha w 2010 roku.

Spadek liczby gospodarstw obejmował wszystkie klasy obszarowe gospodarstw poniżej 15 ha powierzchni, przy niewielkich różnicach tempa zmian. Najwyraźniej zmniejszyła się liczba najczęściej tutaj występujących gospodarstw najmniejszych 1–5 ha,

które odnotowały spadek o 34,8%, oraz nieco niższy – o 33,2% – gospodarstw średniej wielkości, zajmujących 5–15 ha powierzchni. W latach 1996–2010 istniało wyraźne zróżnicowanie dynamiki tego procesu w czasie i przestrzeni. Okres przed przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej charakteryzowała niewielka dynamika przemian, a nawet zwiększenie liczby najmniejszych gospodarstw. Umiarkowane zmiany polegały na zmniejszeniu o 10–20% ogólnej liczby gospodarstw indywidualnych, przy czym w gospodarstwach zajmujących 5–15 ha następowały relatywnie wysokie ubytki ziemi. Ważnym elementem zmian były wówczas podziały większych gospodarstw, z których część przeszła do grupy działek rolniczych. Było to spowodowane m. in. rozwojem rynku działek letniskowych i osadnictwem nierolniczym w strefach podmiejskich oraz działaniami spekulacyjnymi. Przekształcenia w strukturze agrarnej dokonujące się zwłaszcza po przystąpieniu do Unii Europejskiej, stały się bardziej dynamiczne. W latach 2002–2010 udział użytków rolnych w klasie obszarowej 1–5 ha zmniejszył się z 40,8% do 33,9%, przy jednoczesnym wzroście udziału z 30,8% do 37,7% ziemi rolniczej w gospodarstwach największych.

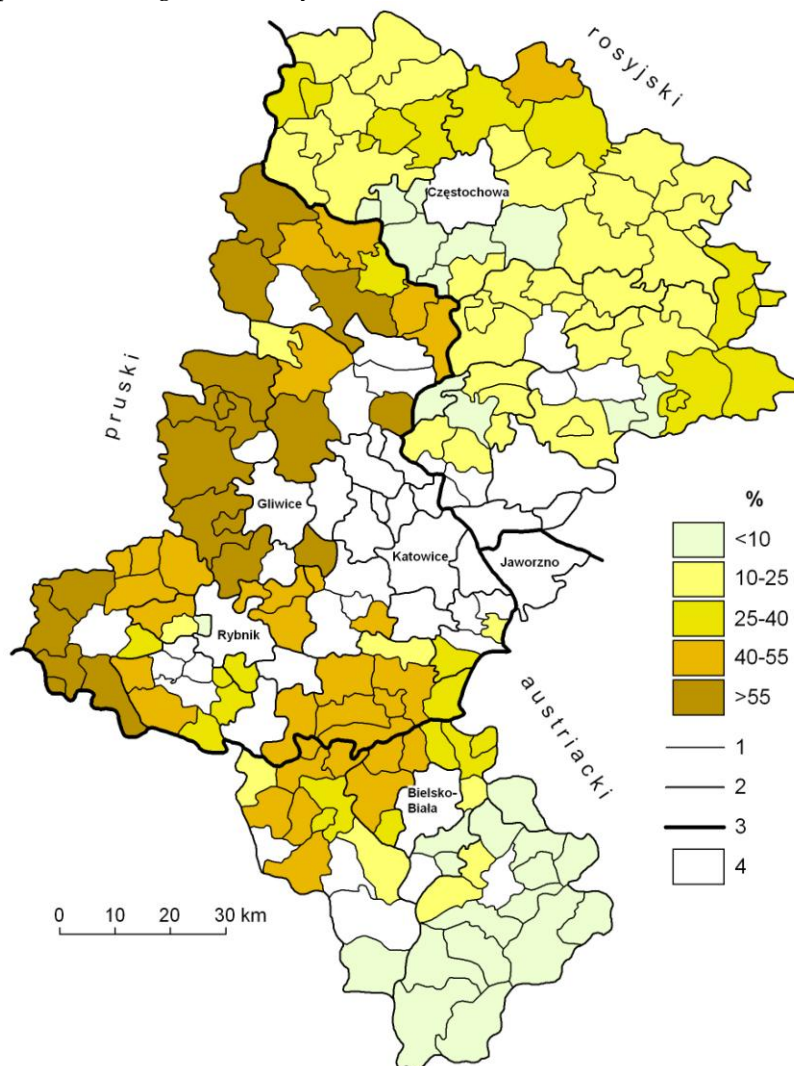
Analiza zmian powierzchni użytków rolnych w gospodarstwach indywidualnych wskazuje, że przeważała tendencja do tworzenia się spolaryzowanego układu struktury agrarnej. Mimo istniejących reguł ekonomicznych znaczącą rolę gospodarczą odgrywa grupa małych gospodarstw zajmujących 1–5 ha powierzchni, które użytkują 57,3% ziemi rolniczej w dawnym zaborze austriackim oraz 40,2% w rosyjskim. Dynamikę zmian użytkowanej ziemi cechują największe ubytki na pruskim Śląsku oraz niewielkie w dawnym zaborze rosyjskim. W latach 1996–2010 przyrost o 7,7% powierzchni odnotowano w grupie działek rolnych poniżej 1 ha, przy czym udział gruntów będących w ich władaniu nie zmienił się i nadal stanowi 8,4% ogólnego areалу. Różnice lokalne polegają na zwiększeniu ich udziału na terenach dawnych zaborów austriackiego i rosyjskiego oraz ubytku na pruskim Śląsku.

Relatywnie największe ubytki ziemi od 1996 r. następowały w gospodarstwach średniej wielkości, które są słabo przygotowane do funkcjonowania w gospodarce rynkowej. Największy spadek odnotowano w dawnym zaborze rosyjskim, gdzie jest prawie 2/3 ogólnej ich liczby. Największej presji likwidacyjnej podlegała klasa obszarowa gospodarstw 5–10 ha, które pod względem ekonomicznym mają ograniczone możliwości rozwojowe, gdyż często nie dają należytej podstawy do utrzymania rodziny. W klasie obszarowej 10–15 ha ubytki ziemi wyniosły mniej niż

10%, co wynika z ich większej siły ekonomicznej, a także niewielkiego udziału w strukturze obszarowej.

Do zmian liczby gospodarstw nawiązują tendencje w zakresie przepływów i koncentracji ziemi w rolnictwie. Za sprawą przepływów ziemi z dawnego sektora uspołecznionego w latach 1996–2010 o 9,4% zwiększyła się powierzchnia gospodarstw rolnych. Niewielki wzrost z tego tytułu nastąpił na terenach dawnego zaboru austriackiego i rosyjskiego, natomiast o 28,7% wzrosła powierzchnia gruntów indywidu-

alnych gospodarstw rolnych na pruskim Śląsku. Procesy koncentracji ziemi objęły gospodarstwa największe (ponad 15 ha), których liczba zwiększyła się z 1,7 tys. w 1996 r. do prawie 3,0 tys. w 2010 roku. Największy wzrost o 109% ich liczby odnotowano w dawnym zaborze rosyjskim, o 63% w austriackim oraz o 51% na pruskim Śląsku, gdzie ich udział 11,7% w strukturze jest kilka razy wyższy niż w pozostałych dzielnicach (austriacki – 2,4%, rosyjski – 3,5%).

Rys. 1. Udział gruntów w gospodarstwach ponad 15 ha w gminach wiejskich województwa śląskiego w 2010 roku: 1 – granice gmin, 2 – granice powiatów, 3 – granice dawnych państw zaborczych, 4 – miasta (opracowanie własne)
 Рис 1. Доля земель в агрохозяйствах площадью более 15 га в сельских гминах Силезского воеводства в 2010 году: 1 – границы гмин, 2 – границы уездов (повятов), 3 – бывшие границы государств, 4 – городские территории (составлено автором)

Fig. 1. The share of land in farms over 15 hectares in rural Silesia in 2010: 1 – the boundaries of municipalities, 2 – district boundaries, 3 – the borders of the former partitioning countries, 4 – towns (own elaboration)

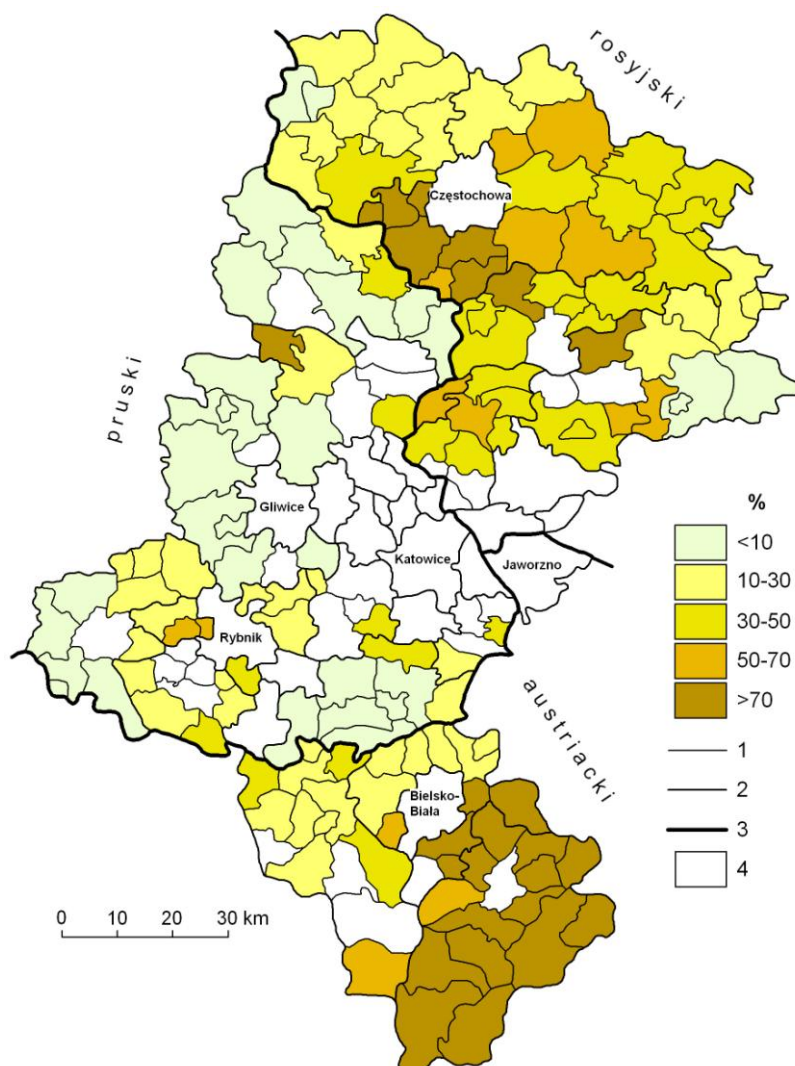
Areał dużych gospodarstw indywidualnych zwiększył się z 55,9 tys. ha do 144,3 tys. ha, a udział z 16,0% do 37,7% w strukturze obszarowej gospodarstw rolnych regionu. Najwyższe przyrosty względ-

ne notowano na ziemiach dawnych zaborów rosyjskiego i austriackiego, chociaż efekty wysokiej dynamiki w ostatnich kilkunastu latach nie były w stanie wyrównać istniejących układów z przeszłości.

Chociaż dynamika przemian była najniższa na pruskim Śląsku, to jednak gospodarstwa ponad 15 ha z udziałem 62,2% odgrywają największą rolę w rolnictwie tej części województwa śląskiego. Odzwierciedleniem istniejących układów i społecznych warunków rozwoju rolnictwa jest przestrzenne rozmieszczenie gospodarstw zajmujących ponad 15 ha powierzchni (rys. 1). Tendencje przemian wyznaczone procesami koncentracji ziemi sprzyjały polaryzacji przestrzennej struktur w rolnictwie regionu.

Chociaż przepływ ziemi w rolnictwie charakteryzowała duża dynamika, to jednak nie zmienił on ukształtowanego w przeszłości przestrzennego układu struktury obszarowej gospodarstw. Efektem

przemian agrarnych w latach 1996–2010 jest znaczący (61,6%) wzrost z 3,88 ha do 6,27 ha średniej powierzchni gospodarstwa rolnego. Pomiedzy badanymi obszarami historycznymi różnice są bardzo wyraźne, gdyż wyższą od średniej dynamikę wykazywał obszar pruskiego Śląska, gdzie przeciętna powierzchnia gospodarstwa zwiększyła się o 121,2% (z 4,85 ha do 10,73 ha). Na pozostałym obszarze wzrost był wyraźnie niższy, w tym w zaborze austriackim o 63,7%, gdzie przypadająca na gospodarstwo średnia powierzchnia 4,19 ha jest najniższa. Nieco wyższa (5,53 ha) jest przeciętna powierzchnia w zaborze rosyjskim, gdzie odnotowano tylko 34,9% jej wzrost.

Rys. 2. Spadek powierzchni zasiewów w gminach wiejskich województwa śląskiego w latach 1996–2010: 1 – granice gmin, 2 – granice powiatów, 3 – granice dawnych państw zaborczych, 4 – miasta (opracowanie własne)

Рис. 2. Снижение посевных площадей в сельских гминах Силезского воеводства в 1996–2010 гг.

1 – границы гмин, 2 – границы уездов (повятов), 3 – бывшие границы государств, 4 – городские территории (составлено автором)

Fig. 2. Decrease in the sowing area in rural areas of the Silesia province in 1996–2010: 1 – the boundaries of municipalities, 2 – district boundaries, 3 – the borders of the former partitioning countries, 4 – towns (own elaboration)

Wcześniejsza przynależność polityczna wpływa na warunki produkcji, na co wskazuje powierzchnia obsiewanych gruntów ornych oraz dynamika zmian w latach 1996–2010 (tab. 2). Zwraca uwagę bardzo wysoki spadek powierzchni zasiewów w dawnym zaborze austriackim oraz w rosyjskim, co ma zapewne związek z istniejącą strukturą wielkościową gospodarstw rolnych. Świadczy o tym obliczony współczynnik korelacji pomiędzy udziałem ziemi w gospodarstwach posiadających ponad 15 ha powierzchni oraz dynamiką zmian zasiewów w latach 1996–2010. Wysoki współczynnik korelacji $r_{yx} = -0,80$

świadczy o odwrotnie proporcjonalnej zbieżności wysokiego poziomu koncentracji ziemi w rolnictwie z niewielkim spadkiem powierzchni zasiewów. Istotnie statystycznie współczynniki korelacji $r_{yx} = -0,89$ dla zaboru austriackiego, $r_{yx} = -0,77$ dla pruskiego Śląska oraz $r_{yx} = -0,66$ dla zaboru rosyjskiego potwierdzają hipotezę, że wielkość gospodarstw stanowi współistotny element prawidłowego funkcjonowania rolnictwa w regionie śląskim. Związek pomiędzy tymi cechami prezentują rys. 1 i 2, które tworzą negatywny obraz przestrzenny.

Tabela 2. Zasiewy na obszarach wiejskich województwa śląskiego (2010) oraz zmiany według dawnej przynależności państwowej

Таблица 2. Посевные площади в сельских районах Силезского воеводства и их изменения с учетом давней государственной принадлежности региона (2010 г.)

Table 2. Area cultivation in rural areas of the Silesian voivodship (2010) and changes according to the former partitioning countries

Zabór	Powierzchnia ewidencyjna gruntów ornych		Powierzchnia zasiewów tys. ha		Dynamika zmian 1996 = 100	Zasiewy	
	tys. ha	ha na 1 gminę	1996	2010		ha na 1 gminę	% gruntów ornych
Austriacki	64,0	2 001	46,0	22,9	49,8	717	35,8
Pruski	124,8	2 773	105,1	96,4	91,7	2 142	77,2
Rosyjski	187,4	4 570	139,7	96,5	69,1	2 354	51,5
Razem	376,2	3 188	290,8	215,8	74,2	1 829	57,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Powszechny Spis Rolny 1996, Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych województw: bielskie, częstochowskie, katowickie; Wojewódzkie zestawienia zbiorcze danych dotyczących gruntów wg stanu na dzień 1 stycznia 2009 roku, Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego w Katowicach; Powszechny Spis Rolny 2010, Bank Danych Lokalnych GUS.*

PRZEMIANY W ROLNICTWIE W ŚWIETLE UWARUNKOWAŃ ROZWOJOWYCH

Duże zróżnicowanie wewnętrzne badanego obszaru upoważnia do sformułowania hipotezy, że istotny wpływ na charakter przemian rolnictwa regionu śląskiego ma zespół uwarunkowań obejmujących cechy przyrodnicze, społeczne i ekonomiczne. Do ich oceny zastosowano metodę bonitacji punktowej, opisaną przez E. DUSIA (2008).

Obszary o najkorzystniejszych warunkach do rozwoju rolnictwa odznaczają się najwyższym 16,5% udziałem gospodarstw posiadających ponad 15 ha, przy średnim udziale 4,9% na obszarach wiejskich województwa. Odsetek ten systematycznie zmniejsza się i w 2010 r. stanowił 7,6% w grupie gospodarstw posiadających korzystne uwarunkowania, 4,6% – średnie oraz tylko 1,9% w warunkach mało korzystnych i 0,7% – w bardzo niekorzystnych. Z kolei udział gospodarstw 1–5 ha na terenach o najkorzystniejszych warunkach stanowi 55,3% w struk-

turze i zwiększa się do 94,0% ogólnej ich liczby w warunkach bardzo niekorzystnych.

W latach 1996–2010 na terenach o najlepszych warunkach o 66% spadła liczba działek przydomowych poniżej 1 ha przy około 40% ubytku na pozostałym obszarze, oprócz warunków skrajnie niekorzystnych, gdzie nie nastąpiły większe zmiany. W warunkach bardzo korzystnych wystąpił również największy – 44% – ubytek liczby gospodarstw małych przy podobnym spadku w granicach 31–34% w pozostałych grupach. Bez względu na warunki rozwoju, podobną stałą tendencją spadkową o 33–37% wykazują gospodarstwa zajmujące 5–10 ha powierzchni. W klasie obszarowej 10–15 ha ubyło 30% gospodarstw na terenach o najkorzystniejszych warunkach, około 20% w korzystnych i średnich oraz wzrosła o 6% ich liczba w niekorzystnych i o 34% w bardzo niekorzystnych warunkach. Odmienną tendencją wykazują gospodarstwa największe, których liczba zwiększyła się o 156% w niekorzystnych, o 88% – w średnich i o 43% – w najkorzystniejszych warunkach.

kach rozwoju, wobec przeciętnego wskaźnika 71% wzrostu na obszarach wiejskich województwa. Zmiany te należy tłumaczyć potrzebą nadrabiania zaległości w kształtowaniu struktury obszarowej gospodarstw i dostosowania do wymagań ekonomicznych produkcji rolnej.

Tereny o najkorzystniejszych warunkach dla rozwoju rolnictwa obejmują 14,9% gruntów gospodarstw rolnych i są położone w sąsiedztwie Raciborza i Gliwic oraz Cieszyna i Pszczyny. Wyróżnia je najwyż-

szy 69,6% udział ziemi w gospodarstwach zajmujących ponad 15 ha powierzchni. W wyniku przepływu ziemi z dawnego sektora uspołecznionego w grupie tej wzrósł o 36,9% udział ziemi w indywidualnych gospodarstwach rolnych, których przeciętna wielkość w latach 1996–2010 wzrosła z 6,34 ha do 13,91 ha i jest ponad dwa razy większa niż średnia w województwie śląskim (tab. 3). Przepływ ziemi odbywa się najczęściej w wyniku dzierżawy przez większe gospodarstwa, a rzadziej zakupu.

Tabela 3. Udział ziemi w klasach obszarowych gospodarstw w województwie śląskim (2010) oraz dynamika zmian w zależności od warunków rozwoju rolnictwa

Таблица 3. Распределение сельскохозяйственных земель в Силезском воеводстве по категориям агрохозяйств разной величины и динамика изменений в зависимости от условий развития сельского хозяйства (2010)

Table 3. The percentage share of land in the classes of area farms of the Silesian voivodship (2010) and the dynamics of change according to conditions of agricultural development

Klasy obszarowe (ha)	Warunki produkcji rolnej					Razem
	bardzo dobre	dobrze	średnie	mało korzystne	bardzo niekorzystne	
1–5	11,0	23,2	33,0	54,0	76,6	33,9
5–15	19,4	37,3	28,9	24,5	15,1	28,4
ponad 15	69,6	39,5	38,1	21,5	8,3	37,7
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
poniżej 1 ha	2,2	3,9	8,3	14,1	21,2	8,4
dynamika zmian 1996=100						
1–5	74,4	85,9	77,9	82,8	82,1	82,1
5–15	73,3	78,0	78,3	84,0	104,8	79,9
ponad 15	245,1	261,5	269,3	285,1	211,8	258,1
Razem	136,9	111,8	107,1	98,1	89,6	109,4
poniżej 1 ha	45,2	95,5	93,3	108,5	156,8	107,7

Źródło: jak w tab. 1

Gospodarstwa mające dobre warunki dla rolnictwa zajmują 38,5% powierzchni użytków rolnych i obejmują tereny zachodnich i północno-wschodnich obrzeży województwa oraz okolic Cieszyna i Pszczyny. Dynamika przemian we wszystkich grupach obszarowych była zbliżona do wartości średnich na badanym terenie. Świadczy to o bardziej tradycyjnym charakterze chłopskiego rolnictwa i utrzymującej się w tym zakresie inercji w przekształcaniach struktury agrarnej. W latach 1996–2010 z 5,15 ha do 8,07 ha, tj. o 56,7% zwiększyła się średnia wielkość indywidualnego gospodarstwa rolnego.

Średnie warunki rozwoju charakteryzują 16,2% areалу gruntów i obejmują gminy położone na północ od Częstochowy oraz w okolicach Rybnika i Bielska Białej. Ta grupa gospodarstw z podobnymi wskaźnikami struktury obszarowej, zarówno w 1996 r. jak i w 2010 r., jest najbardziej reprezentatywna dla terenów wiejskich województwa. Przekształcenia struk-

tur obszarowych gospodarstw są wynikiem nakładania się bardziej dynamicznych zmian w niektórych gminach oraz wolniejszych na obszarach bardziej tradycyjnego rolnictwa chłopskiego. Następują nieznaczne ubytki powierzchni działek przydomowych oraz wyższe od średnich wskaźników ubytki ziemi w małych i znaczące przyrosty ziemi w dużych gospodarstwach. W latach 1996–2010 przeciętna wielkość indywidualnych gospodarstw rolnych zwiększyła się o 69,7% z 3,83 ha do 6,50 ha.

Odmienny charakter przemian wykazują obszary wiejskie o mało korzystnych i bardzo niekorzystnych dla rolnictwa cechach przyrodniczych, społecznych i ekonomicznych. Mało korzystne warunki rozwoju obejmują 17,3%, powierzchni gospodarstw w szerokiej strefie pomiędzy Częstochową i konurbacją katowicką oraz na południe od Rybnika. Warunki bardzo niekorzystne (13,1%) obejmują głównie gminy górskie powiatu żywieckiego oraz na Wyży-

nie Częstochowskiej. Obydwe grupy cechuje dominacja małych gospodarstw oraz duży udział ziemi rolniczej w grupie działek przydomowych i niski poziom koncentracji ziemi w większych gospodarstwach. Z powodu silnego rozdrobnienia gospodarstw, w Beskidach nastąpił 64% przyrost ziemi w klasie obszarowej 10–15 ha. Proces wzrostu areálu większych gospodarstw w wyniku wykupu lub dzierżawy ziemi stanowi początkowy etap przemian, który jedynie modyfikuje istniejący układ skrajnego rozdrobnienia. W latach 1996–2010 średnia powierzchnia indywidualnych gospodarstw rolnych wzrosła z 2,98 ha do 4,33 ha w grupie o mało korzystnych oraz z 2,36 ha do 3,18 ha, tj. tylko o 34,7% w najtrudniejszych warunkach dla rozwoju rolnictwa. Są to najniższe wskaźniki zarówno średniej powierzchni gospodarstw, jak i tempa ich wzrostu. W obydwu grupach, następuje przyrost areálu działek przydomowych oraz tendencja do zmniejszania się powierzchni ziemi w użytkowaniu rolniczym, co świadczy o przekształcaniu gruntów na cele nierolnicze. Wynika to z dużej atrak-

cyjności terenów do celów turystycznych, a w rejonach zurbanizowanych – ich przydatności do celów mieszkaniowych lub wszelkiej działalności gospodarczej.

Wyraźną prawidłowością jest spadek powierzchni gruntów ornych w gminach wraz z pogarszaniem się zespołu uwarunkowań produkcyjnych. I tak, w gminach posiadających najkorzystniejsze warunki ewidencja rejestruje prawie 5 tys. ha, gdy przy bardzo niekorzystnych jest to niewiele ponad 2 tys. ha gruntów ornych. Zmienność warunków produkcji rolnej wpływa również na zróżnicowanie dynamiki zmian powierzchni gruntów obsiewanych. Najwyższy spadek, aż o 76,6% notują obszary położone w bardzo niekorzystnych warunkach, na których w 2010 r. obsiewano zaledwie 12,2% powierzchni ewidencyjnej gruntów ornych (tab. 4). Dotyczy to głównie gmin górskich oraz w rejonie Częstochowy, gdzie z produkcji rolnej jest wyłączonych niekiedy ponad 70% areálu gruntów ornych (*Województwo śląskie...*, 2008).

Tabela 4. Zasiwy na obszarach wiejskich województwa śląskiego (2010) oraz zmiany w zależności od warunków rozwoju rolnictwa

Таблица 4. Посевные площади в сельских районах Силезского воеводства и изменения в зависимости от условий развития сельского хозяйства (2010)

Table 4. Area cultivation in rural areas of the Silesian voivodship (2010) and changes according to conditions of agricultural development

Warunki produkcji	Powierzchnia ewidencyjna gruntów ornych		Powierzchnia zasiewów tys. ha		Dynamika zmian 1996 = 100	Zasiwy	
	tys. ha	na 1 gminę ha	1996	2010		na 1 gminę ha	% gruntów ornych
Bardzo dobre	54,9	4 988	49,8	50,5	101,4	4 589	92,0
Dobre	133,5	4 047	116,4	99,7	85,7	3 020	74,7
Średnie	66,2	3 154	51,9	35,2	67,8	1 677	53,2
Mało korzystne	69,9	2 495	45,8	24,1	52,6	863	34,5
Bardzo niekorzystne	51,7	2 068	26,9	6,3	23,4	252	12,2
Razem	376,2	3 188	290,8	215,8	74,2	1829	57,4

Źródło: jak w tab. 2

Wyraźny spadek udziału obsiewanych gruntów wraz z pogarszaniem się warunków produkcji podkreśla silną zależność korelacyjną tych cech $r_{yx} = 0,87$, która wyjaśnia 76% zmienności. Wysoce istotne statystycznie współczynniki: $r_{yx} = 0,89$ dla zaboru austriackiego, $r_{yx} = 0,85$ dla zaboru rosyjskiego oraz $r_{yx} = 0,81$ dla pruskiego Śląska potwierdzają hipotezę, że uwarunkowania produkcyjne są współistotnym elementem funkcjonowania rolnictwa na obszarach wiejskich regionu.

WPŁYW POZIOMU URBANIZACJI NA PRZEMIANY W ROLNICTWIE

Duży wpływ na przemiany obszarów wiejskich i rolnictwa miały procesy urbanizacyjne, których poziom zaawansowania wykazuje duże zróżnicowanie w przestrzeni regionu śląskiego. Do analizy zmienności wybrano wskaźnik urbanizacji przestrzennej, rozumiany jako udział użytków technicznych w powierzchni użytków rolnych. Użytki techniczne obejmują głównie tereny mieszkaniowe, komunikacyjne, przemysłowe i usługowe oraz inne powstałe w wyniku zmia-

ny rolniczego użytkowania ziemi. Wskaźniki urbanizacji przestrzennej dla gmin obliczono na podstawie danych ewidencji gruntów (*Wojewódzkie zestawienia zbiorcze...*, 2010). Badany obszar cechuje się średnim wskaźnikiem 9,4% przy takim samym udziale po 11,9% użytków technicznych na pruskim Śląsku i w dawnym zaborze austriackim oraz 6,8% w rosyjskim. Wskaźniki te zmieniają się w bardzo szerokim zakresie od najniższych wartości 2,4% w gminach Niegowa i 2,9% Żarnowiec w północno-wschodniej części województwa oraz 2,7% w górskiej gminie Ujsoty do najwyższej 95,4% w gminie Krupski Młyn. Wszystkie gminy podzielono na 5 klas z udziałem: poniżej 5% – 20 gmin, 5–10% – 40 gmin, 10–15% – 24 gminy, 15–20% – 14 gmin oraz 20 gmin z udziałem ponad 20% użytków technicznych w powierzchni użytków rolnych.

Analiza wskazuje brak wyraźnych współzależności pomiędzy poziomem urbanizacji terenu i struk-

turą obszarową gospodarstw rolnych. Widoczny jest jedynie systematyczny wzrost udziału gospodarstw w klasie obszarowej 1–5 ha z 69% w najslabiej, do 84% w najsilniej zurbanizowanych obszarach. Ponadto tereny najslabiej zurbanizowane cechuje najwyższy 26% udział gospodarstw zajmujących 5–15 ha powierzchni, który zmniejsza się do 12% w najbardziej zurbanizowanych. Prawidłowością jest wzrost udziału z 4,7% gruntów w użytkowaniu działek przydomowych w najmniej, do 17,5% na terenach najbardziej zurbanizowanych (tab. 5). Ma to związek z rozdrobnieniem powstałym we wcześniejszych fazach urbanizacji, którego wynikiem jest również najwyższy (40,8%) udział ziemi w małych gospodarstwach, przy niższych wskaźnikach na terenach mniej zurbanizowanych. Ze wzrostem poziomu urbanizacji zwiększa się stopień koncentracji ziemi w gospodarstwach dużych osiągając najwyższy udział 50,5% przy średnim wskaźniku urbanizacji przestrzennej.

Tabela 5. Udział ziemi w klasach obszarowych gospodarstw w województwie śląskim (2010) oraz dynamika zmian w zależności od poziomu urbanizacji przestrzennej

Таблица 5. Распределение сельскохозяйственных земель в Силезском воеводстве по категориям агрохозяйств разной величины и динамика изменений в зависимости от степени пространственной урбанизации (2010 г.)

Table 5. The percentage share of land in the classes of area farms of the Silesian voivodship (2010) and the dynamics of change according to the level of spatial urbanization

Klasy obszarowe (ha)	Wskaźnik urbanizacji w %					Razem
	poniżej 5	5–10	10–15	15–20	ponad 20	
1–5	34,1	34,7	29,2	32,9	40,8	33,9
5–15	38,8	26,7	20,3	24,3	23,0	28,4
ponad 15	27,1	38,6	50,5	42,8	36,2	37,7
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
poniżej 1 ha	4,7	7,6	11,1	10,7	17,5	8,4
dynamika zmian 1996 = 100						
1–5	87,9	83,5	78,1	69,9	81,0	82,1
5–15	77,5	77,9	85,1	83,1	109,1	79,9
ponad 15	245,2	278,3	253,5	268,9	198,2	258,1
Razem	100,5	111,4	123,2	106,0	111,6	109,4
poniżej 1 ha	204,0	135,1	100,6	63,0	79,7	107,7

Źródło: jak w tab. 1

Obszary słabiej zurbanizowane charakteryzuje większa koncentracja ziemi w gospodarstwach średniej wielkości, których udział nieznacznie zmniejsza się ze wzrostem poziomu urbanizacji przestrzennej. W gospodarstwach średniej wielkości postępował ubytek ziemi rolniczej, a przyrost w dużych obszarowo i w grupie działek przydomowych. W latach 1996–2010 słabo zurbanizowane tereny górskie jako jedyne odnotowały 17% wzrost liczby działek przydo-

mowych, co sugeruje nierolnicze ich wykorzystanie. Istniejące na tych obszarach tendencje wskazują na kształtowanie się dwubiegunowej, bardziej prawidłowej struktury obszarowej gospodarstw rolnych. Są to odmienne trendy niż na obszarach najbardziej zurbanizowanych, o rozdrobnionej strukturze obszarowej, gdzie często znaczny ubytek liczby działek przydomowych i małych gospodarstw jest wynikiem zaniechania produkcji i upadku rolnictwa (KULI-

KOWSKI, 2002). Tereny bardziej zurbanizowane notowały wyższy niż średni w regionie spadek liczby działek przydomowych i małych gospodarstw oraz związany z tym ubytek ziemi oraz niewielki przyrost ziemi rolniczej w średnich i w dużych gospodarstwach.

Średnia wielkość gospodarstw rolnych zawiera się w granicach 6–7 ha i nie wykazuje istotnych różnic w stosunku do poziomu urbanizacji terenu. W latach 1996–2010 najniższa dynamika ich wzrostu istniała na obszarach słabiej zurbanizowanych, lecz najmniejsze są na terenach bardziej zurbanizowanych. Analiza pozwala sformułować wniosek, że procesy urbanizacji sprzyjają koncentracji ziemi w rolnictwie, lecz intensywny przebieg urbanizacji na niektórych obszarach w przeszłości przyczynił się do deformacji struktury obszarowej i trwałego rozdrobnienia gospodarstw. Wydaje się, że obecne przemiany są wynikiem nakładania się wcześniejszych róż-

nic rozwojowych, co utrudnia zmiany istniejących struktur agrarnych.

Prawidłowością będącą wynikiem procesów urbanizacyjnych jest spadek powierzchni gruntów ornych wraz ze wzrostem wskaźnika urbanizacji przestrzennej. I tak, gminy z udziałem poniżej 5% terenów zurbanizowanych posiadają średnio 5 199 ha, natomiast najsilniej zurbanizowane już tylko 1 370 ha gruntów ornych (tab. 6). Analiza wykazuje, że poziom urbanizacji przestrzennej nie wpływa w znaczący sposób na zróżnicowanie produkcji rolnej na obszarach wiejskich regionu. Widoczny jest jedynie większy spadek zasiewów oraz najniższy stopień wykorzystania gruntów ornych w gminach z najwyższym wskaźnikiem urbanizacji. Najkorzystniej pod tym względem prezentują się tereny mające średni poziom urbanizacji, które w większości obejmują gminy Śląska pruskiego i częściowo cieszyńskiego.

Tabela 6. Zasiewy na obszarach wiejskich województwa śląskiego (2010) oraz zmiany w zależności od poziomu urbanizacji przestrzennej

Таблица 6. Посевные площади в сельских районах Силезского воеводства и изменения в зависимости от степени пространственной урбанизации (2010)

Table 6. Area cultivation in rural areas of the Silesian voivodship (2010) and changes according to the level of urbanization of spatial

Wskaźnik urbanizacji przestrzennej %	Powierzchnia ewidencyjna gruntów ornych		Powierzchnia zasiewów tys. ha		Dynamika zmian 1996 = 100	Zasiewy	
	tys. ha	na 1 gminę ha	1996	2010		na 1 gminę ha	% gruntów ornych
					poniżej 5		
5–10	155,7	3 893	116,1	81,0	69,8	2 025	52,0
10–15	59,4	2 476	48,4	40,7	84,1	1 696	68,5
15–20	29,7	2 121	22,8	17,0	74,6	1 214	57,2
ponad 20	27,4	1 370	19,4	12,2	62,9	610	44,5
Razem	376,2	3 188	290,8	215,8	74,2	1829	57,4

Źródło: jak w tab. 2

Analizując zagadnienie wpływu urbanizacji przestrzennej na stopień wykorzystania gruntów ornych można stwierdzić, że na badanym obszarze istnieje niezbyt wyraźna, lecz istotna statystycznie, odwrotnie proporcjonalna zależność korelacyjna $r_{yx} = -0,14$ między poziomem urbanizacji przestrzennej, a udziałem gruntów pod zasiewami. Oznacza spadek odsetka zasiewów w powierzchni ewidencyjnej gruntów ornych ze wzrostem poziomu urbanizacji. Wysoki współczynnik $r_{yx} = -0,60$ jest w zaborze rosyjskim oraz nieco niższy $r_{yx} = -0,46$ na pruskim Śląsku. W przypadku Galicji $r_{yx} = 0,18$ wskazuje na występowanie wprost proporcjonalnej, istotnej statystycznie zależności badanych cech, czyli: zwiększa się udział zasiewów ze wzrostem poziomu urbanizacji. Wyni-

ka to z istniejących różnic w zagospodarowaniu przestrzennym i odmiennych cech strukturalnych rolnictwa w tej części regionu pomiędzy Śląskiem cieszyńskim i terenami górkimi powiatu żywieckiego.

PODSUMOWANIE

Istotą przemian agrarnych na obszarach wiejskich województwa śląskiego jest proces koncentracji ziemi, który odbywa się kosztem gospodarstw średniej wielkości i małych. W latach 1996–2010 przemiany w strukturze obszarowej gospodarstw wykazują na ogół podobne tendencje, lecz różne tempo zmian w zależności od wcześniejszej przynależności państwowej, zespołu warunków rozwojowych oraz w mniej-

szym stopniu od poziomu urbanizacji przestrzennej. Wcześniejsza przynależność państwowa wpływa na warunki produkcji, gdyż bardzo wysoki spadek powierzchni zasiewów w dawnym zaborze austriackim oraz w rosyjskim, wskazuje na związek z niekorzystną strukturą obszarową gospodarstw rolnych.

Wyniki badań potwierdzają bardzo wyraźne prawidłowości istniejące pomiędzy wykształconymi cechami strukturalnymi i tendencjami przemian rolnictwa w Polsce (KULIKOWSKI, 2002). Tereny o najlepszych warunkach charakteryzuje korzystna struktura agrarna oraz szybsze, pożądane zmiany w zakresie koncentracji ziemi w dużych gospodarstwach. Wraz z pogarszaniem się warunków rozwoju następuje spadek tempa koncentracji ziemi i stopnia wykorzystania rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Brak jest wyraźnych współzależności pomiędzy strukturą obszarową gospodarstw rolnych i poziomem urbanizacji przestrzennej. Intensywniejsze procesy urbanizacyjne na niektórych terenach w przeszłości przyczyniły się do trwałego rozdrobnienia i deformacji struktury obszarowej gospodarstw, lecz w ostatnich latach sprzyjały procesom koncentracji ziemi w rolnictwie.

LITERATURA

- Bański J., 2006: Geografia polskiej wsi. PWE, Warszawa: 218 s.
- Duś E., 2008: Uwarunkowania rozwoju rolnictwa w województwie śląskim. *Acta Geographica Silesiana*, 3. WNoZ UŚ, Sosnowiec: 19–26.
- Kamińska W., 2009: Ekonomiczne aspekty urbanizacji obszarów wiejskich w województwie świętokrzyskim. *Studia Obszarów Wiejskich*, 17: 103–115.
- Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J., 1978: Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku. Książka i Wiedza, wyd. III, Warszawa: 589 s.
- Kulikowski R., 2002: Przemiany i zróżnicowanie przestrzenne produkcji rolnej w Polsce. *Przeł. Geogr*, 74, 3: 407–423.
- Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań. Powszechny Spis Rolny 2002, Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych, województwo śląskie, 2004, Urząd Statystyczny, Katowice.
- Popiołek F., 1939: Historia osadnictwa w Beskidzie Śląskim. Wyd. Inst. Śląskiego, Katowice: 285 s.
- Powszechny Spis Rolny 1996, Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych, województwo bielskie, częstochowskie, katowickie, Urząd Statystyczny: Bielsko-Biała, Częstochowa, Katowice.
- Powszechny Spis Rolny 2010, Bank Danych Lokalnych GUS (www.stat.gov.pl).
- Wojewódzkie zestawienia zbiorcze danych dotyczących gruntów wg stanu na dzień 1 stycznia 2010 roku. Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego, Katowice.
- Województwo śląskie. Zarys geograficzno-ekonomiczny. Red. M. Tkocz. WNoZ UŚ, Sosnowiec, 2008: 173 s.